

R-76

F-106

R12

R 94

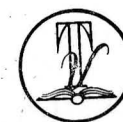
MŰVELTSÉG ÉS HAGYOMÁNY

STUDIA ETHNOLOGICA HUNGARIAE
ET CENTRALIS AC ORIENTALIS EUROPAE

V

SZERKESZTETTE

Gunda Béla

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST
1963

VARGYAS LAJOS

Keleti párhuzamok Tar Lőrinc pokoljárásához

Tinódinál, a „Zsigmond király és császárnak krónikája” végén, a záróversszak elé betoldott nyolc versszakban¹ olvashatjuk a középkori Európa túlvilági vízióinak egyik kései, magyar nyelvű és verses változatát.

Énekben hallottam, vagy volt vagy nem volt.
Tar Lőrinc hogy pokolba bement volt,
Egy tüzes nyoszolyát ő ott látott volt,
Négy szeginél négy tüzes ember áll volt.

Szózatot ott Tar Lőrincnek adának,
Az nyoszolyát tartják Zsigmond királynak.
Érsek, püspök, két paraszturnak voltanak,
Az négyember hamis urak voltának.

Érsek az hamis dézmaért kárhozott,
Kancellárius levél-váltságért kárhozott,
A két nemes úr dúlásért kárhozott,
Hamis vámszörzésért egyik kárhozott.

Nagy sok csodát Tar Lőrinc látott volt,
Egy tüzes kádferedőt ott látott volt,
Zsigmond császár hogy benne feredett volt.
Mária király-leányával ott forgódik volt.

Sok párta nélkül való leányokat,
Szép menyecskéket és szép ruhásokat,
Kiknek Zsigmond megmérte köldekeket,
Hosszaságokat és ő szép tügyeket.

Ezt császárnak Tar Lőrinc megmondá,
Ezt felelé: léssen arról nagy gondja,
Mint az ő ágyát pokolból kiiktassa.
És hogy menyországba igazgathassa.

Koronának egy kis ágát elrontá.
Tizenhárom várost ő elszakasztá,
Nyolcvanezer forintért zálagosítá,
Budán Szent Zsigmondot avval rakatá.

Belé gazdagságot, papokat szörzé,
Jószágot nagy sokat oda engedé,
Szent Zsigmondnak ő azt felnevezteté,
Hanemha ágyát avval kivethette.

Rátót-nembeli Lőrinc, tari, pásztói, siroki földbirtokos Zsigmond hú és kedvelt embere volt, akit több adománylevele említ, s akinek pokoljárását egy XVI. sz. eleji, latin vers is említi, a Peregrinatio Laurentii Taar, amelyben azonban már egész világkörűli utazást fűznek személyéhez angol minták nyomán.² Fontosabb azonban, hogy fennmaradt magának a „pokoljárásnak” a „leírása” is, vagyis az írországi Szent Patrik-barlangban — „purgatóriumban” — végzett látogatásának és vízióinak jegyzőkönyve, amelyet egy dublini királyi jegyzőnek, Jacobus Yonge-nak mondott tollba hajóra várakoztában. Ez a „Prohemium memoriale super visitatione Domini Laurentii Ratholdi militis et baronis Ungarie factum de purgatorio sancti Patricii in insula hibernie” következőképp adja elő a mondát.³ Alighogy Lőrinc rázárul az ajtó, és behatol a barlangba, két gonosz szellem vissza akarja rángatni a bejárathoz, ruháját összeszaggatják, de Jézus nevének említésére és a kereszt jelére elrohannak. Ez az első „látása”. A másodikban nyájas, ősz szakállú férfiú lép eléje, aki azonban Lőrinc imája és Krisztus megtestesülésének említése után türelmét veszítve, ádáz gyűlölettel szidalmazza őt, hogy okos, tanult ember léte nem áll elhinni ilyen badarságokat. A kereszt jele csakhamar ezt is elűzi, mert szintén „ördög volt”. A harmadik vízióban szépséges, előkelő külsejű hölgy jelenik meg előtte, akinek alakjában kezdetben egyik régóta csodált ismerőset véli felismerni, de midőn az enyelegni kezd vele, és közeledésre biztatja, ráeszmél tévedésére, és megvetéssel utasítja vissza a „nőstény ördögöt”. A negyedik és utolsó látomásában csinos külsejű fiatalember héberül köszönti, s felfedi magát, hogy ő már nem ördög, hanem Mihály arkangyal, akinek otthon birtokán templomot építtetett.^{3a} Az angyal sötét csigalépcsőn át kivezeti őt egy végtelen nagy zöld mezőre, majd ismételt kérésére megmutatja neki a purgatóriumot, ahol az ördögök „számos még életben levő egyének” lelkét sanyargatták, s ahol elhunyt őseinek, szüleinek, rokonainak lelkét is látta, úgyszintén háza táját, jötevőit, gyermekeit, ismerőseit, egy valakinek kivételével, akit különösen kedvelt, de annak éppen úgy, mint a pokolnak és menyországnak megtekintését nem engedhet-e meg neki az Úr, mivel nem jött avval a szándékkal, hogy a földi világot elhagyja. Lőrinc, akit a sok szenvedő lélek megpillantása nagyon lehangolt, tudni szeretné, véget érnek-e egykor kínjaik, és vajon a földiek által lelkük üdvéért felajánlott sok mise, alamizsna, jó-tétemény segíthet-e rajtuk? Az angyal vigasztalja: bűnhődésük csak időleges, Isten kifürkészhetetlen akaratából történik; ellátja jó tanácsokkal, *övéinek lelkét miként szabadíthatja ki. Végül vezetője titkos megbízatásokban és ki-*

nyilatkoztatásokban részesíti Lőrincet, de ezeket a tudósítás szerzőjének nem árulhatta el, mert az angyal megbízása az, hogy csak *maga a lovag közölheti ezt az érdekeltekkel*. Visszakerül a bejárathoz, és másnap reggel sértetlenül kilép a perjel által kinyitott kapun. Történt mindez 1411-ben, mikor a nap a Skorpió jegyében volt a XVIII. fokban, a hold pedig a Mérlegben, vagyis november 11-én vagy 12-én. A szerző másolatban közli Zsigmond király 1408-ban kelt védelvét is az útra készülő Pásztói Rátót Lőrinc, a királyné étekfogómestere és főgazda számára, melyben védelmet és engedélyt kér az illetékesektől az utazáshoz a kiváló lovag és kísérete részére. A jegyző kérdést is intéz Tar Lőrinchez: mik voltak zárándoklatának belső indító okai? Három okot sorol fel: 1. Hallotta és olvasta, hogy akinek a katolikus vallás egyes tanai felől kételyei támadnak, ha ellátogat a Szt. Patrik-purgatóriumba, ezek megszűnnek. Ő pedig kételkedni kezdett a láthatatlan, tapinthatatlan emberi lélek létezésében, s odalenn meggyőződött valóságáról. 2. *Az is ösztönözte, hogy felséges királyának elmondhassa: láttam ama sokat emlegetett purgatóriumot; ezt a királyi pecsét alatt írt levél is igazolja.* 3. Sok embertől hallotta, hogy az írországi szentek mennyi csodát műveltek, személyesen is meg akart erről győződni. A dublini jegyző további kérdésére, „corporaliter” tapasztalta-e az elmondottakat, vagy csak lelke szállt le a pokolba, azt feleli: „Raptus fui utrum extra corpus nescio, Deus scit” (Testemen kívül ragadtattam-e, nem tudom, Isten tudja).

Mikor Tar Lőrinc elhatározta magát zárándoklatára, a Szt. Patrik-barlangnak már nagy híre és számos látogatója volt. A legendák ködébe vesző alapító, Szt. Patrik után az első „látogató”, akinek víziói a XII. sz. vége óta rendkívül népszerűek voltak, és számtalan kéziratban terjedtek, egy „Oenus” vagy „Owein” nevű, valószínűleg mondai lovag volt, akinek legendája szolgált alapul a barlangbeli további látomásokhoz. Ez a következőket tartalmazza.⁴ Oenus tudatára ébred súlyos vétkeinek, és a Szt. Patrik purgatóriumban akar vezekelni értük. Őt először egy halvány fénnel világított mezőn tizenöt fehérbe öltözött férfi üdvözli, és készíti elő a reá váró borzalmakra, melyekből Jézus nevének ismétlésével mindig kimenekülhet. Ezután törnek reá borzalmas üvöltéssel a gonosz szellemek, hogy visszavonszolják a bejárathoz. A démonok a férfiakat és nőket tüzes pántokkal földhöz szegeznek, szívüket kitépik, végtagjaiknál fogva tüzes kerék küllőin forgatják, forró szuokkal és folyó ércel teli üstbe, majd bűzös folyóba hajítják; velük szemben Jézus segítségül hívása mindig erősít ad Oenusnak. A kényszerű lángokkal égő tüzes folyón, a pokol torkolatán keresztül vezetők sikos, magas és meredek hídon is átsegíti őt fohászkodása a túlsó partra, ahol az ördögök hatalma már véget ér, és az előtte emelkedő hatalmas fal drágakövekkel kirakott kapuján áthaladtában üdítő illatok szállnak felé, s minden erejét visszaadják. Ezután bejut a földi paradicsomba, ahonnan az ember egykor kiűzetett. Szívesen elidőzne itt, de vissza kell térnie. A ragyogó kapu bezáródik mögötte, visszafelé a démonok már menekülnek előle. Távozása előtt újból találkozik a tizenöt isteni követtel, akik megáldják, és sietésre intik. A kijáratnál őt is várja a perjel.

A híres legenda nemcsak a külföldiek fantáziáját izgatta, s a magyarok közül nemcsak Tar Lőrincet, hanem már ötvennyolc esztendővel előtte egy másik magyart is, Krizsáfanfi Györgyöt, Nagy Lajos vitézét („Georgius de

Ungaria, Filius cuiusdem magnatis militis et baronis de Ungaria qui Crisaphan nominatur”), aki mint Apulia kapitánya és több vár parancsnoka gyilkosságot gyilkosságra halmoz, majd lelkiismeret-furdalásuktól gyötörve vezeklő útra indul, s ennek során eljut a Szt. Patrik-barlangba is. Látogatásáról szintén hiteles feljegyzések tanúskodnak. Látomásait azonban nem közvetlenül ő mondta tollba, mint Tar Lőrinc, hanem később, Voigt M. szerint egy provánszi ágostonrendi szerzetes fogalmazta meg teológiai magyarázatokkal teletűzdelve, erősen oktató szándékkal. A „laudabiliter” végzett zárándoklat 1353. dec. 7-én ment végbe az alábbi módon.⁵ Az ajtó bezárul mögötte. Sötét üregben találja magát, foháskodására azonban lassan derengeni kezd, s egy kopár mezőre jut, hol látomásai megkezdődnek. Buzgó könyörgésére három teljesen egyforma külsejű aggastyán jelenik meg, s egyikük megkérdezi Györgyöt, mit keres, majd fülébe súgja, milyen áron nyerheti meg Krisztus kegyelmét, s megtanítja a fohászra, amely a démonikus jelenések ellen egyetlen fegyvere lesz. Ha hűségéről bizonyosságot tesz, akkor az Úrnak egy küldöttje útján bepillantást nyerhet a tisztító tűz, a pokol és a paradicsom rejtelseibe. A jó szellemek eltűntével megindul a gonoszok ostroma. Az első vízióban még eredeti mivoltukban jelennek meg az ördögök. A következő háromban mint lovasok, kereskedők, gyönyörű hajadonok kísértik meg, majd ismét mint szörnyek, a hátukon fekvő, tüzes láncokkal kötözött lelkeket rettenetesen kínozza, azután egyházi férfiaknak álcázva akarják magukhoz édesgetni. Mikor ez sem vezet eredményre, legközelebbi hozzátartozóinak (apjának és három testvérének) alakjában mutatkoznak, és próbálják hite elhagyására bírni. A kilencedikben — a „De apparitione domicille”-ben — György is egy előkelő és általa nagyon tisztelt hölgygel találkozik, aki örömeinek ad kifejezést, amiért megszabadult a démonok kízásaitól, s akit állítása szerint Isten angyala küldött hozzá, hogy zárándokútja további folyamán osztályosa legyen. De azzal, hogy drága ékszerek és pompás ruházat felöltésére akarja rábírni, elárulja magát, hogy nem az ismerőse, hanem a leggonoszabb ördög. További bő részletek, különféle szenvedések leírása után eljut a pokol torkolatán keresztül vezető hídig, mely borotvaéles, és rezeg, mint a nyárfalevél. Miután szerencsésen átjutott, Mihály arkangyallal találkozik, aki megmutatja a tisztítóhelyet. Az itt szenvedő lelkek között *megpillantja anyját*, akivel tekintetet váltanak, s anyja „a nagy távolság miatt” csak szemével kéri, hogy könyörögjön érte, továbbá *ismerőseit* és számos ismeretlent, hatalmas királyokat, főpapokat és egyszerű szerzeteseket. Kétezernél többet nevez meg neki az angyal eltűnése után. Végül feltárul előtte a pokol is. Itt ismét *ismerősökre* talál, különböző rendű, rangú és nemű bűnösökre. Végül meglátja a földi paradicsomot, majd az igazit is. Kérdéseire az angyal sorra magyarázatot ad. Ő is szeretne itt maradni, de vissza kell térnie a földre. Csupán azt kéri, mentessék meg a pokoltól, *közzölközve vele életének tartamát és azt, hogy szabadíthatná ki anyját a tisztító tűzből*. Később az angyal megadja neki az egyházi és világi hatalmasságoknak szóló megbízatásokat, amelyeknek tartalmát ő is *kizárólag csak az érdekeltekkel közölheti*. De itt felsorolják azokat a személyeket, akikről szó van: csupa egyházi és világi hatalmasság. A huszonnégy óra leteltével várják a barlang bejáratánál, és csodálkozva látják az égi követ társaságában közeledni. Amint kiért a barlang-

ból, a tömeg szenvedélyes áhítatában megrohanja, ruháját letépi róla, és feldarabolják ereklje céljára.

Az Ágoston-rendi szerzetes műve számos másolatban terjedt, sőt német fordításai is ismeretesek „Georg von Ungarn im Purgatorium Patricii” és hasonló címen.

Látható a három látomás szövegéből, hogy egymás közvetlen hatására keletkeztek, s hogy mi az általános és bennük mi az egyéni vonás. Az Oenus-legendából származnak a világos mezőn megjelenő segítő szellemek, az ördögöt elűző Jézus-mondás, a gonosz lelkek kísérlete, hogy visszavonszolják a bejáratához, a kínszenvedések, a síkos-meredek vagy éles és remegő híd, a földi paradicsom látványa, ahol ottmaradni vágyik, de vissza kell térnie. A kutatók a nem idetartozó, a Patrik-barlanggal nem kapcsolatos túlvilági látomásokkal is összehasonlították: a Szt. Péter és Szt. Pál jelenéseivel, Szt. Gergely Dialógusaival, Szt. Furseus és Beda Venerabilis látomásaival, s végül a műfaj legtökéletesebb példányaival, a XII. századi Visio Albericival és a Tnugdaluval. Ezekből levezethető a világi hatalmasságok túlvilági büntetéseinek részletezése, ami a verses Tar Lőrinc-monda tulajdonképpeni lényege Zsigmondra alkalmazva, az égi kísérőben Mihály arkangyal szerepeltetése, bizonyos megbízatások küldése a földre, valamint a bűnös uralkodó büntetése tüzes trónnal (ez Györgynél is megvan) és tüzes ágygal, amelyen nappal, illetve éjjel bűnhődik, s a tüzes ágygal házasságtörő felesége is, továbbá sok más motívum. Feltűnő azonban, hogy van valami, ami nem vezethető le belőlük, ami a két magyar „látomásában” egyezik, sőt különös hangsúlyt is kap. Mindkét magyar közvetlen hozzátartozói, ősei, sőt életben levő hozzátartozói sorsáról érdeklődik elsősorban, részben pedig saját sorsáról. A megbízatások is, amelyeket kapnak, kimondott személyeknek szólnak, ezért kell titokban tartaniok, s csak velük közölniük. Sőt ezek mellett „kinyilatkoztatások” is vannak, nyilván az illetők jövőjére vonatkozóan. Ezt egészen világosan elárulja a verses pokoljárás, ahol Tar Lőrinc „megmondja” urának, Zsigmondnak, mit látott az ő jövőjéről a túlvilágon, aminek hatására meg is teszi az a megfelelő penitenciát. Erre már Lőrinc vallomásában a „memoriale”-ban is látunk utalást, ti., hogy Zsigmond király megbízatásából is akarta látni a purgatóriumot.

György vitéznek egy szerzetes feldolgozásában fennmaradt látomása persze sok helyen elmosssa ezt a jelleget, például azon a helyen, ahol az *ördögök hozzátartozóinak képében* jelennek meg, hogy elcsábítsák, valamint abban, hogy a purgatóriumban megpillantott rokonai mellett egy sereg ismeretlent sorol fel, akiket valószínűleg csak a szerző (szerzetes) buzgalma iktatott bele az elbeszélésbe, nemkülönben a megbízatások adásakor is. Egy helyen azonban láthatóan fennmaradt a magyar vitéz eredeti elbeszélése, s itt nagyon jellegzetes, személyes vonást látunk: anyját pillantja meg a szenvedő lelkek között, később pedig kérdezi, hogy szabadíthatná meg a purgatóriumból, valamint saját életének hátralevő idejét óhajtja megtudni. (Ezek a személyes és hozzátartozókra vonatkozó elemek hiányoznak Tinódi-nál, de ez természetes, mivel ez a rész a „Zsigmond király és császárnak krónikájába” van beszúrva, tehát csak a Zsigmondra vonatkozó látomásokat tartotta fenn azokból a korábbi énekekből, amelyekre első sorában céloz.) További egyéni vonás mindkét magyarnál az előkelő, szeretett hölgy meg-

jelenése, aki az udvari-lovagi élet hatására kerülhetett a közeli hozzátartozók és ismerősök körébe.

Közeli hozzátartozók, rokonok emlegetése a túlvilági víziókban csak György látomásai utáni időből ismeretesek, de akkor is csak igen ritkán, mellékesen és röviden. (Krizsáfáni György legendája kimutathatóan nagy hatással volt az utána következőkre.) William Staunton néhány héttel Tar Lőrinc előtt zárandokolt a Patrik-barlangba, s őt látomásaiban elhalt nővére is súlyos szemrehányással illeti, amiért rangkülönbség miatt megakadályozta házasságát azzal, akit szeretett; pedig Isten előtt bűnt követ el, aki gátat emel két szerető szív egyesülése elé, mégha egyik pásztorcsalád ivadéka lenne is, a másik pedig császároké, királyoké. Tehát itt nem a hozzátartozó sorsa iránti érdeklődés a látomás alapja, hanem az a demokratikus tendencia, ami ezt az egész szöveget jellemzi, amiért például a püspököket, akik nem prédikáltak a köznépeknek, azzal büntetteti, hogy volt szolgáik ostromozzák őket, s ami a mi verses mondánkat is erősen jellemzi. Egy más Patrik-látogató, Raymond (1397) a bűnösök közt felemlíti unokanővérét is, aki azért szenved, mert mindig nagyon kifestette magát. Ez is csak példa, nem pedig a hozzátartozók sorsa iránti érdeklődés, amit a két magyarnál találunk.

„Őseik után kérdezősködnék” ugyan egy más középkori mondakör szereplői is: a Venusberg-, illetve a Sybilla-barlang látogatói, akik szintén egy földöntúli világban járnak.⁶ Ezek azonban kérdezősködésük nyomán jutnak el a barlanghoz vagy hegyhez, ahol a „földi paradicsomot” találják meg, mindenekelőtt szerelmi élvezeteket, s nem ott tudják meg elődeik sorsát. Különböző ez a breton és klasszikus hagyományokból összeolvadt képzet 1410–20 körül keletkezett francia-olasz romance-okban lett népszerű, tehát alig lehetett Tar Lőrinc előtt ismeretes, György előtt pedig semmi esetre sem. Mindenképpen valami helyi, magyar hagyományt kell sejtenuünk abban, ahogy ez a két lovag látomásaiba, illetve a közös európai látomáshagyományba belekeveri közeli hozzátartozói sorsát.

Hazai néphagyományt keres Pozsonyi E. is Tar Lőrinc mondánk mögött, de a felhozott meseanyag⁷ európai közkinccs, és nem tartalmazza ezeket a „magyar”, „személyes” vonásokat. Bizonyos vonatkozásban azért figyelmet érdemel, s kissé kitérünk erre a kérdésre.

A kérdéses mesetípus három epizódból van összetéve: 1. Egy gyermeket születése előtt elígérnek az ördögnek. 2. A fiú felnőve lemegy a pokolba, hogy visszaszerezze a szerződést és megszabaduljon. Útközben találkozik egy nagy bűnösrel (Madej rablóval), aki megkéri, nézze meg odaát, milyen büntetés vár rá. A fiú elvégzi feladatát, látja a rabló tüzes ágyát. 3. Ettől az megretten, és megtérve hal meg, bizonyos csodák kíséretében. (Itt szerepel a Tannhäuser-mondából ismert kizöldülő bot motívuma is.) Ez a mese ír, skót, breton, francia, német, dán, finnországi svéd, cseh, szlovák, magyar, szlovén, horvát, néhány román, lengyel, ukrán, litván és orosz változatban ismeretes. Ezek közt megkülönböztetnek egy nyugati típust (francia, breton, nyugatnémet, szlovén, délnémet és szász, egy dán, néhány cseh és egy lengyel változattal), egy középsőt (több német, egyes dán, lengyel, ukrán, csehszlovák, magyar, szlovén, horvát, román, litván változattal), és a nagy-orszt, amely egyes elemeiben, elég kopottan, a nyugati típust tartotta fenn (Andrejev N. P. szerint német-novgorodi kapcsolatokon keresztül). A középső

típus Andrejev N. P. véleménye szerint a lengyeleknél alakult ki, s későbbi fejlemény, de művészibb felépítése miatt óriási területen elterjedt szinte teljesen egységesen, sőt elemei a nagyorosz és nyugati változatokba is sok helyütt benyomultak. Számunkra igen fontos, hogy ennek a központi típusnak egyik jellegzetessége, hogy *tüzes ágy* várja a rablót a másvilágon, mint Tinódi-nál Zsigmondot. Ez a nagyorosz típusban is kivétel nélkül így van, tehát egész keleten, míg a nyugati típusban kivétel nélkül *tüzes szék* szerepel. Andrejev N. P. nem tudja, hogy mindkét képzet a középkori látomásokból került ide: a királyt váró tüzes trón és ágy kettévált maradványa a két területen. Fontos továbbá Andrejev N. P.-nek az a megalapozott következtetése, hogy a nyugati forma a legkorábbi, és valószínűleg a bretonoknál keletkezett középkori legendákból, és pedig három legendakör összeolvasztásából: 1. ördögnek ígért gyermek, 2. pokoljárás legendák (ezt az is igazolja, hogy sok népnél akadnak változatok, ahol a pokoljáró különböző bűnhődőket is lát — egyes breton, német, magyar, cseh, lengyel, litván, ukrán, délszláv változatokban; ezeket Andrejev N. P. kis számuk alapján nem sorolja az eredeti elemek közé), 3. a megtérő bűnös legendái. Megjegyzendő, hogy a háromból kettő, a második és harmadik együtt alkotja Tar Lőrinc verses pokoljárásának tartalmát a tüzes ágy motívumával együtt. Ugyanekkor ez a verses monda a középkori pokoljárás vízióknak is egyenes és közvetlen leszármazottja.

Feltűnő az elterjedési terület is, ahol a nyugati s a középső típus szembenállása és elterjedési területe, valamint a kevert német terület erősen emlékeztet a francia balladák kelet-európai elterjedésére a magyar központ körül. Erre mutat néhány olyan részlet is, hol Andrejev N. P. ritkítva szedett megállapítása szerint a magyar és a francia-breton forma egyezik, és eltér a többitől.⁸ Nem lehetetlen, hogy egy újabb, alapos felülvizsgálat a lengyel helyett a magyart teszi meg kiindulópontnak. (A nagyobb számú variáns nem döntő, mert függ a gyűjtés intenzitásától, régi vagy újabb voltától és főleg az egyes népek archaikus vagy polgárosult állapotától.) Ebben az esetben kétségtelen volna, hogy a Tar Lőrinc zárandoklatát megéneklő verses hagyományok és a prózai népmese közt összefüggésnek kellett lennie. Ellene szól a magyar eredetnek, hogy a lengyeleknél általános Madej név alakváltozatai a cseheken és szlovéneken kívül nálunk is felbukkannak (pl. Máday). De meg lehet ez a kapcsolat fordítva is: a kialakuló népmese elemei is behatolhattak a legendába, és létrehozhatták az ismert verses változatot. Mindenképpen feltűnő azonban a párhuzam a Tar Lőrinc-vers és a népmese között.

További párhuzamokat találunk az élő néphitben. A magyar halottlátók és révülők is a holtak szellemei közé, a másvilágra bocsátják lelküket eksztázisukban, tőlük kérdezősködnék az élők sorsáról, de ugyanúgy beszélnek az élőknek is a holtak odaát látott sorsáról,⁹ természetesen többnyire hozzátartozókról. Valószínű, hogy ilyen emlékek is jártak Tar Lőrinc fejében, amikor a jegyző kérdésére azt a bizonyos választ adta, „Raptus fui...” stb. („testemen kívül ragadtattam...”). Ez ti. éppen a palócföldön használatos népi kifejezés pontos fordítása: „elragadtatik” — ezzel szemben általános az „elrejtetik” szinte az egész nyelvterületen.¹⁰ Ezzel ugyanis a magyar népi eksztázis-elképzelést fogalmazza meg, míg a többi látomásban „testileg” és „éberen” élik át a zárandokok a látottakat. Ugyanilyen emlékek sugall-

hatták a „kinyilatkoztatásokat” és „üzeneteket” is, amelyek meghatározott személyeknek szóltak, és amelyeket a „révülők” is csak az érdekelteknek adnak át. Itt csak az a különbség, hogy a néphit szerint közvetítő hozza a hírt, az esik révületbe, nem maga az, akinek hozzátartozójáról, e világi vagy másvilági sorsáról szó esik. Bár ebben a tekintetben Tar Lőrinc mint Zsigmond kedvéért a poklokat megjáró zarándok újból közelebb van a magyar néphithez.

Kissé távolabbra tekintve azonban további egyezéseket is találhatunk. Nemcsak az európai középkor termelt ki ugyanis „pokoljárásköltészetet”, hanem a szibériai török-mongol népek is. Csakhogy ott hőseinek szólnak erről a tárgyról, nem legendák. A következő négy példa mind igen terjedelmes és jelentős epikus énekben foglal helyet, mint annak egy-egy részlete.

A Minuszinszki-medencéből való az a nagy terjedelmű, helyenként igen nagy régiségeket őrző ének, amelyből az első párhuzam származik.¹¹ A hőst megöli egy szörny, és levágott fejét magával viszi az alvilágba. A hős hűga utána megy bátyja fejéért. Az alvilágba érve látja még a sík úton a szörny lovának lábnyomát. Azután lát egy öregasszonyt, aki hét korsóba tejet töltöget, majd egy három öles paripát homokos kopáron, fű és víz nélkül is kövéren, távolabb meg egy girhes gebét patak mellett térdig dús fűben; azután egy fél emberi testet, amely egy patak vizét eltorlaszolja, valamint egy egész holttestet, amelyen átzúdul a folyóvíz. Egy szembejövő leány — szintén mitikus hős — megmondja neki, hol találja az Irle kánok házát. Amint belép, tökéletes sötétben találja magát, ahol testetlen lények kezdik szagatni, mire félelmében nagyot kiált. Erre belép az első Irle kán, s a leány követi az egymásutáni szobákban, ahol különböző büntetéseket lát; fonó asszonyokat, majd valamit nyelni nem tudó nőket, majd olyanokat, akiknek nyakára és karjára kövek voltak kötözve, ismét másikkban hurokkal nyakukban, kidülledt szemű férfiakat, átlőtt testű férfiakat, önmagukat késsel metélő, majd kutyáktól marcangolt embereket. Az utolsó két szobában egy-egy házaspárt látott, az első párt nagy takarója sem takarta el eléggé, s egymásról ráncigálták le azt, a másik párt a kis takaró is szépen elfedte. Ezután jut az összes Irle kánok elé, felelősségre vonja őket, hogy megölték bátyját, azok meg őt azért, hogy ide mert jönni. Csak akkor engedik vissza, s adják vissza bátyja fejét, ha bizonyos nehéz erőpróbát elvégez. Ez megtörténik, mire az Irle kánok barátságossá válnak, megmutatják a leány kérésére birodalmuk csodáit, és megmagyarázzák a jelképeket és büntetéseket, amiket látott. A féltést és egész test csodája azt jelenti, hogy belátással a testi erejétől megfosztott ember is nagyra képes, a nélkül testi erővel sem; a sovány és kövér ló pedig azt példázza, hogy gondozás nélkül a dús legelő sem ér semmit, a jó gondozás pedig szűk viszonyok közt is csodát művel; a tejet töltögető asszony pedig életében vizet kevert a tejbe, azt kell neki szétválasztania; a házaspárok példája azt mutatja, hogy civakodás és önzés gazdagság közepette is szükségre vezet, egyetértésben pedig a csekély vagyon is elégséges. Ezután megmutatják a leánynak az utat, aki följut a napvilágra testvére teteméhez, és föltámasztja.

Kopottabb, kivonatos, de legtöbb elemében sokkal archaikusabb a mongol Bogda Gesszer kán viselt dolgai végéhez csatolt elbeszélés Gesszer alvilági útjáról.¹² Leszállásakor Gesszer a madarak királyának alakját ölti

föl, lenn hurkot vet az egé alakú Erlik kánnak, majd kilencvenkilenc szögletű husángjával addig veri, míg elő nem adják anyja lelkét. Akkor aztán felviszi az istenek régiójába. Ez a rész Schmidt I. J. szerint későbbi, mint a megelőző részek, nyelve is eltérő; utólagos beszúrása lehet egy régiesebb, népiesebb éneknek, ami semmiképp sincs kapcsolatban buddhista vallási képzetekkel.

Potanin G. N. közöl egy több részes, hosszú, szojot vagy mongol hőse-éneket a Jeniszei, a Bejkem és a Hakem összefolyásának vidékéről.¹³ Ennek hőse apjától azt a feladatot kapja, hogy hozza el az alvilágból dédapja subáját. Le is jut Erlik kán jurtájához. Alig száll le lováról, megragadják, vasláncra verik, és belölik a jurtába. Magához térve egy ősz öreget lát maga előtt ülni egy emelvényen, aki kérde tőle, miért jött, és hogy mert idejönni, ahonnan senki számára sincs visszaút? Elmondja, hogy apja parancsára jött dédapja subájáért. Az ősz öreg elneveti magát: „A kán enélkül is itt lesz feleségestül, ezért nem kellett volna fiát ideküldeni!” Azután kikérdezteti, mit látott útközben. Az beszámolt a látottakról. „S mindez mit jelent?” folytatta a kérdezősködést Erlik kán (mert ő volt az öreg). Az ifjú nem tudott mit felelni, mire Erlik kán megmagyarázta: a girhes kanca a jó takarmányon és vízen az irigy gazdagot jelenti, aki sem másnak, sem magának nem hajt hasznót, a kövér kanca a rossz takarmányon és vízen a szegényt jelenti, aki megelégszik azzal amije van. A fiú, akit látott, nem bűnéért szenved; neki mások annyi jószágot adtak kezére, amennyivel nem bír meg. „Visszaúton segíts a fiún”, — mondta „s amint visszatérsz innen a felvilágra, jelents ki minden embernek, aki a földön él, hogy ne mutassanak be áldozatot a gyermekek halálakor, csak a felnőttekén. Midőn hazaérsz, az először megellett barna kanca csikáját és fekete tehén borját áldozd fel.” Odaadta a kért subát, s lelkére köti, hogy atyja ne késsék idősebb feleségével együtt megjelenni a föld alatti birodalomban cserébe a kikövetelt subáért. A hős ezután vissza se nézve siet ki a föld alatti birodalomból, teljesíti a rábízottakat; apja feleségestül hamarosan meghal, mire ő lesz a kán.

Ugyancsak hosszú, igen fejlett epikus ének lehet az is, aminek tartalmát Potanin G. N. a mongoloktól (Dörböt) közli.¹⁴ A hős sok kalandja után megházasodik, de sokáig gyermektelen marad. Az égiektől kér fiút, amit azok meg is ígérnek, ha előbb „kiűríti a tizenennyolc poklot”, vagyis megszabadítja onnan a lelkeket. Ezt meg is teszi; iszonyatos testi erejével rettegésbe hozza Erlik kánt és fiát. A megszabadított lelkek szivárványon szállnak fel az égbe. Végül csak egy nagy bűnös marad hátra, akit nem tud megszabadítani. Erlikkel vitázik érte, majdnem kardra is kap, végül Erlik szabadon bocsátja azt is huszonegy évre, annak leteltével azonban újra vissza kell jönnie régi helyére. A hős ezután megkérdezi Erliket, mik a fő jótétemények és a fő bűnök, amit az elsorol, majd jó utat kíván neki. A hős lóra ül, Erlik fia vezeti kötőféken. Eljutnak egy helyre, ahol rengeteg jószág és ember tolong, akiket dárdák szurkálnak, hogy vérük patakokban folyik, alig tudnak járni, s a pusztát betölti a szenvedők nyöszörgése. Kísérője megmagyarázza kérdésére, hogy ezek tizenkét ország egymással viselt háborújában sebesültek meg, nem juthatnak Erlik elé, és itt keringenek a pusztán. „Küldd fel őket az égbe”, — biztatja, amit az meg is tesz. Ezután egy fához érnek, amelynek ágai meg voltak rakva gyermekekkel és madárkákkal, akik csipogtak és sirtak. Erlik fia megmagyarázza, hogy ezek a háború idején meghalt gyermekek

lelkei. A hős ezeket is felküldi az égbe, utána elválnak, s hazaérve újszülött fia várja otthon.

Potanin G. N. ehhez a szöveghez megjegyzést is fűz, amely szerint mongol és altáji török variánsai vannak gyűjteményében. „Ezeket a mondákat mindenekelőtt a sámánszertartással vetjük egybe, amelyen Erliknek hoznak áldozatot. Ezek a bilinák epikus formában adják elő ugyanazt a témát, amit a sámán megjátszik. A dörböti költemény kapcsolata az altáji Irin-Szajannal és ugyanúgy a mongolokkal kétségtelen; ez, véleményünk szerint, új fogalmazása a sámánszertartás epikus áttételének. Ezzel magyarázható a ló és nevének szereplése a mondában; a ló, amelyen a sámán megy Erlik birodalmába. . . A monda közös rétege az észak-ázsiai sámánhit elképzeléseiben leli magyarázatát, amelyeket a betegségek okáról vallanak; egyes elemei egybevágnak a sámánhit elképzeléseivel a lelkek birodalmáról és a sámántevékenység tartalmával a beteg ágyánál. A mondában előforduló személynevek megerősítik a fent mondottakat. A cselekmény alapja a sámán utazása Burü nevű lován Erlik sötét birodalmába, hogy visszahozza tőle az elrabolt lelket” (i. m. 910. l.). Ez az összefüggés egészen világos Bogda Gesszer kán „pokoljárásában”. Nem lehet kétséges, hogy a török-mongol hőselemek alvilági útjai a sámánhit epikus lecsapódásai, tehát belső fejlődés termékei.

Közös ezekben a szibériai pokoljárásokban, hogy mindegyikben legközelebbi hozzátartozójáért — anyáért, testvérért stb. vállalkozik a hős az útra. Közös továbbá, hogy a túlvilágon látottak jelentését mindig megkérdezik Erlikről, vagy az kérdezi vissza tőlük, azután megmagyarázza. Egyébként sok vonásuk hasonlít a keresztény túlvilági víziókra is, nagy különbségük azonban, hogy bennük mindig csak alvilág szerepel, menyország sosem. Ebben a vonatkozásban Tar Lőrinc látomása is közel áll hozzájuk, amely a többi keresztény látomástól eltérően szintén csak egy *túlvilági részt* lát, a purgatóriumot, s a másik kettőt — állítólagos isteni akaratra — nem láthatta meg. A keleti szövegekben is megbízatásokat kapnak a hősök részben hozzátartozóik számára, részben általános érvényűeket.

Kétségtelen bizonyítékunk van arra, hogy ezek a történetek egykor éltek a magyarság körében is: jellegzetes részeiknek meglehetősen pontos mását tartotta fenn máig néhány népmesénk. A „Möndölöcskék” címen ismert típus ez (Berze Nagy J., 758*. sz., *az európai meseanyagban nem szerepel*), amelynek meséje a következő. Három szegény fiú egymásután szolgálatba áll egy öreg embernél, de csak a legkisebbik teljesíti a feladatot: menni kell a bárányok (möndölöcskék) után, bármi történik is. Egy folyóvízen mennek keresztül, amely lesorvasztja tagjairól a húst, a túlparton azonban ráfújnak a bárányok, s szebb lesz a teste, mint volt. (Vagy lábai sorvadnak le, és nőnek ki újra.) Ezután Kriza J. változata szerint¹⁵ „... hát érnek egy rétet; de azon a réten ojan nagy fű van, hogy kászáni is lehetett vóna, mégis ott a marhák ojan soványok vótak, hogy a szél szinte éfúttá ököket; onnan möntek a möndölöcskék egy más rétre, hát ott úgy nincs mit ögyenek a márháknak mind a kopac földön, mégis ojan kövérök, mind a gyurott háj; onnan möntek a möndölöcskék egy nagy erdőbe, hát ott minden fán ojan keserves sírás rívás vagyon hogy! Nözi, nözi, hogy miféle nagy sírás lehet az? hát mindön ágon egy-egy csoré verébfiú vagyon, ott sírnak rínak. Onnat is tovább möntek möndögéltek

a möndölöcskék, míg egy nagy kerthöz juttak, hát kétfelől a kertön két kutya úgy marakodik, hogy a hob szakadva szakad a szájból, még sem tudják egymást bántani. Tovább möntek a möndölöcskék, míg egy nagy tóhoz értek, hát lássa, hogy egy asszonyembör a tóban egy kalánnyal valamit a vízből mind csak meröget, de még sem tuggya soha kimerni. — Onnat elébb möntek a möndölöcskék, hogy elébb möntek, lássa, hogy egy patakba mijen szép tiszta kiristáj víz foj; ő hogy erőssen meg vót szonnyúlva, hát innya akart belőlle, de gondóta mágába, hogy annak a forása még sokkal szöbb lehet; ő bizon emögyön a forására, hát lássa, hogy egy döglött bűdös kutyának a szájából buzog a víz, ahajt úgy megijett, hogy egy csöppöt sem iszik belőlle.” Ezután egy gyönyörű kertbe értek. Otthon az öregember kérdezi, hol járt, mit látott, s megadja a magyarázatot mindenre: a szép síkság az ő tiszta ifjúsága volt, a folyó bűneit sodorta le róla, a ráfújó báránykák angyalok voltak, „azok a marhák, kik a kövér fűbe is soványok vótak, azt jelentik, hogy ezön a világon a fösvényök nagy bőségbe vannak, de magoktól is sajnáják az ételt; azok a más világon is nagy bőségbe lösznek, elég ételök, italok lössz, ösznek, isznak, de azé mégis örökké ehök, szonnyak lösznek; azok a marhák, kik a kopacon is jól öttek, attól is jó kövérok vótak, azok azt jelentik, hogy akik e világon a kicsiből is attak a szögénnek, a magok testököt sem sonyorgatták étlen, szonnyan, azok a más világon kicsi eledelből is jóézü falatot ösznek, soha sem ehöznek, nem szonnyulnak meg; hogy az erdőn ojan keservesön sírtak a madárfiak, e ládd-é édos fiam, azt jelenti, hogy amej anyák ezön a világon nem köröszttöttek meg gyermeköiköt, hanem úgy étemettetik, a más világon azok örökké sírnak rínak; hogy két kutya egy kertön által úgy marakodott, ez azt jelenti, hogy akik ezön a világon az atyafiak közül úgy virrognak, pölleködnak a jószág fölött, a más világon is örökkéig veszeködnak, de soha össze nem férhetnek; hogy egy tóba egy asszonyembör ojan erőssen halászott valamit egy kalánnyal, még sem tutta kifogni, ez azt jelenti, hogy aki ezön a világon a téjbe vizet töt, s úgy aggya é másnak, az a másvilágon fojvást egy tóba lössz, s ott egy kalánnyal örökké halász, hogy valahogy a víz közül válassza ki a tejet, de soha sem tuggya;” a döglött kutyából folyó víz az olyan papok tanítása, akik maguk nem tartják meg, s a kert a menyország. E mese több változatban ismeretes. A hétfalusi csángóknál¹⁶ két malacot kell pásztrolni, két vízen mennek át, először lesoványodnak, azután ismét kitelnek. Utána „Már tovább mentek a malacok, s mit látott ő? Egy kopasz hegyet, melyen csak imitt-amott volt egy szál fű. Egy nagy csorda ökör volt rajta s olyan kövérek voltak, hogy csak alig voltak el azon a kopasz dombon. Tovább mentek, akkora nagy füvet értek, hogy alig látszott ki még a fejük és, s olyan hitványok voltak az ökrök abban a nagy fűben. Tovább mentek, s mit látott? Látott egy nagy kertet, abban két szelindek kutya úgy verekedett, hogy vérbe keverték egymást.” Végül egy házikóban angyalá változnak a malacok, s terített asztal várja őket. Itt is megkapja a magyarázatot: „De minekelőtte elbocsátanálak, még tégedet felkérdelek, mit láttál te a te jártodban?” A folyók itt is a bűnöktől mosták le. Az ökrök példája: „Ez azt teszi fiam: amely gazda az ő keresményével megelégszik és marháját az ő igaz tulajdonából táplálja, azt az Isten is megáldja. . . . Amely gazda a másébol akarja hízlalni a marháját, hogy abból majd meghízik, hát annál soványabbak, mert az olyan átkozott jószág nem használ senki marhájának.” A kutyák „... hogy amely

emberek ezen a világon összeszólalkozva haragudnak és a végórán is meg nem bocsátanak egymásnak, a másvilágon is ilyen zavarban vannak egyik a mással...” s a ház itt is a menyország.

Hont megyéből Ipolyi A. kivonatos feljegyzésében ismerjük a fenti történet néhány részletét.¹⁷ Itt a bárányok lába sorvad le a folyóvízben. „Ott legelőre értek, hogy neki majd nyakig ért a fű és ott oly sovány tehenek legeltek, hogy az oldalbordákat meg lehetett számolni. Ment tovább utánok s oly legelőre ért, melyen a fűvet alig lehetett látni s mégis oly kövér tehenek legeltek rajta, hogy csak öröm volt reájok nézni.” Azután aranyerdőt találnak, majd kápolnát, ahol az Öregemberke misézett mint pap, aki „nem volt más, mint az Istenke”. Otthon aztán ő is kikérdezi a fiút, s megadja a magyarázatot: „Hogy azon a sovány legelőn oly kövér tehenek vannak, az jótekonyság; hogy kövér legelőn sovány tehenek vannak, az fősvénység.” Homokon kövér bárányokat, nagy fűben pedig, soványokat lát a fiú egy bánfai mesében, valamint küzdő kígyót és kutyát.^{17a} Sarkadon¹⁸ már csak rozzant hidon mennek át a bárányok, s a kápolnában angyallá változnak, de példákról nincs szó. Ugyanilyen a köröstárkányi, egy göcseji és egy baranyai változat.¹⁹

Van azonban egy másik szövegünk is, ami ismét más részletekkel gazdagítja a szibériai pokoljárások magyar párhuzamait.²⁰ Itt a *király követeli fiától, hogy hozza el harminc éve meghalt anyja jegygyűrűjét*. A királyfit az útra vassógóra kíséri el. Útközben látják, hogy a tilalmasban eszik egy tehén, mégis sovány, az ugaron legelő tehén pedig kövér. *Ökörszem nagyságú madár alatt a szikla leszakad, a fa letörik, liba nagyságú madár alatt a fű és hajszál meg sem hajlik...* „Ekkar a vassógor azonta a kirájfijúnak: Na menny ada, me nékem nem szabad tovább mennem: att van a zides anyád sírja; ásd ki. Elmegyen, kiássa; s elpanaszajja neki, hogy hogy van, s kéri tülle a zaranygyűrűt. Adaggya a zannya, s aszongya: Nesze, ennyit adatt egész íletibe, s ezt is visszakéri. Üsse a zannya térdibe: me *el van ü mán temetve*, hogy ü a te feleségedet el akarja venni.” Visszafelé — tehát a halottal való találkozás után — tudja meg a példák jelentéseit is a vassógortól: A tilalmasban (= dús legelő) azért sovány a tehén, mert aki egy szegénynek ajándékozta, megbánta, ugaron azért kövér, mert adományozója nem bánta meg. A madarak magyarázatával a mesélő adós maradt. Végül a vassógor utasításokat ad a fiúnak: „te menny el a zides apádhoz, s mondd meg, hogy a főggyibe vessen törek-búzát, hogy reggére egyik új pujickát, s vagy eggy kesej tehene, az fojassan meg, hogy reggére legyen új té, me eljön az isten hozzája ebídre...” (tehát t. k. áldozatot mutasson be hasonló módon, mint a szibériai énekekben). A király mindezt nem teszi meg, mire a vassógor elpusztítja — tehát itt is megjósolták halálát az alvilágban.

Amint láttuk ezekben a példákban majdnem minden olyan elem előkerül, ami a szibériai pokoljárásokban különleges példaként szerepelt. A legáltalánosabb, a sovány és kövér jószág példája különböző magyarázatokkal itt is, de mindkét helyen megvan a fősvény gazdag és szegény ellentéte. A civakodó házastársakat nálunk marakodó kutyák által jelzett „atyafiak” helyettesítik, a féltettű és egész testű ember csodáját a súlyos és könnyű testű madár, viszont megint teljesen egyező a tejmeregető asszony jelenete és az elhalt gyermekek lelke madáralakban a fán. Igen fontos, hogy nálunk is előkerült

az elhalt szülő (dédszülő) valamely tulajdonának elhozása a túlvilágról, amit az apa tűz ki feladatul a hősnek, s ezért történik a „pokoljárás”. Itt is megvan, a jóslás, az „áldozat” megrendelése és az apa halála, ha a mese szelleme szerint bizonyos átalakításban is. Mindez a sok egyéni részlet kétségtelenné teszi a kapcsolatot a hősénekek alvilágjárása és a keresztényesített mesék között, s a kapcsolatot erősíti, hogy ezek a történetek nálunk is, keleten is több változatban élő *típust* alkotnak.

Tar Lőrinc vagy Krizsáfánfi György korában még régiesebbek lehettek történeteink, bizonyára még közelebb álltak szibériai megfelelőikhez, s abban a formában hatottak a két lovag keresztény hagyományokba kapcsolódó látomásaira. Abban például, ahogy György vitéz megpillantja anyját a szenvedők között, és mohón tudakolja Mihály arkangyaltól, hogyan lehetne kimenteni a tisztító tűz kínjaiból, sőt kéri, imádkozzon érte ő is a többi angyalokkal, nem nehéz fölismereni keresztény formáját az olyanféle történeteknek, mint Gesszeré, aki anyja lelkét követeli ki az alvilágból vagy a leányé, aki bátyja fejét hozza ki onnan. Biztos, hogy *eleven keleti eredetű magyar hagyományok is irányították a két magyar zarándokot*. Ilyenek *létére* elég bizonyítékok a keleti samanisztikus alvilágjárások részletegyezései meséinkben, a sámán-eksztázis túlvilágjárásainak megfelelései a néphitben, s az, hogy ennek nyomai a Tar Lőrinc-mondában is feltűnnek. Feltűnő az is, hogy a pokoljárás legendák népmesei lecsapódása, a Madej rabló meséje valamiképp kapcsolatban van a verses Tar Lőrinc-mondával, s itt a magyar változatok valamiféle központi helyzete is megállapítható; s hogy a Patrik-barlang történetileg igazolható látogatói között két magyar is akad, két emberöltővel egymásután, akiknek látomásaiban egymással egyező vonások találhatók, amit az európai előzmények nem indokolnak, viszont a keleti párhuzamokból levezethetők.

Meggyőződésem szerint itt is azzal a jelenséggel állunk szemben, amivel már más hagyományterületen is találkoztunk, legutóbb a balladában, hogy a magyarság erős keleti gyökerű hagyományait a kor uralkodó, európai, művelődési-irodalmi divatjaihoz igazítja, amit az európai jelenség és a keleti hagyomány bizonyos rokonsága is lehetővé tesz. Ezáltal a magyarság könnyebben, s bizonyos egyéni színekkel vesz részt az új szellemi áramlatban. Valami szerencsés ötvözet alakul ki régi, pogánykori, keleti hagyományokból és a kor európai eszményeiből. Ez az egybeforradás ezúttal is az Anjou-korban jelentkezik, mint a balladában. Úgy látszik, ez volt az a korszak, amikor végleg feloldódott az ellentét keresztény és pogány, európai és keleti műveltség között, ameddig még tovább éltek honfoglalás előtti műveltségünk elemei — az eredetihez közel álló formában —, s már a nemzet „tudatában”, a keresztény kultúrában, az irodalomban is megjelenhettek. Talán parasztságunk feltörése a magasabb életformákba hozta újra felszínre a műveltségében meghúzódó hagyományokat is? Mindenesetre a Krizsáfánfi György — Tar Lőrinc monda is, balladáink is annak a kornak termékei, amelyben a Kolozsvári testvérek Szent Györgye született, a keleti módon felszerelt lovagok lovon ülő nyugati, keresztény lovag szobra.

Egy tanulságot levonhatunk további kutatásaink számára is. Szokás volt eddig az európai és a keleti hagyományokat élesen szembeállítani egymással, egy bizonyos „vagy-vagy” szemlélet alapján: vagy európai egy jelenség, vagy keleti, a kettő egymást kizáró fogalom. A pokoljárások keleti formáinak hason-

lósága a (szintén népi hagyományokból kinőtt) keresztény-európai elképzelésekhez arra mutat, hogy ezek nem ellentétes fogalmak, hanem sokszor variáns jelenségek.²¹ Ez tette a magyarság műveltségváltását könnyebbé, ami távolról sem volt olyan teljes szakítás a múlttal, mint sokáig hittük. Ezeket a variáns jelenségeket, amelyeket európai részről különösen a kelta hagyomány őriz (breton, ír, skót), sem egyoldalú európai irodalomtörténeti szemlélettel nem lehet feltárni, sem az európai folklórra korlátozva, még kevésbé csak a keleti folklórra függesztett szemmel, hanem csak eurázsiai összehasonlító folklór, irodalomtörténeti és művelődéstörténeti kutatásokkal.

Jegyzetek

¹ Kiadta Heltai a Cancionaleban, 1574-ben. A fenti versszakok megzavarják a versfők rendjét; ezért és más érvek alapján Horváth J. Heltai betoldásának tartja (Horváth J., 1953. 216–219, 508–509. l.). Szövegidezetünk Barta J. – Klaniczay T., 1951. 255–256. lapjáról való.

² Vö. Kardos T., é. n. 178, 280. l.; Horváth J., 1953. 508. l. Mindketten Fest S. nyomán nyilatkoznak. A monda művelődéstörténeti hátterét l. Kardos T.-nál. A szöveg idevonatkozó helye: „...de Thar, Laurentius hic, Qui miles et barro ... propago Sobole Ratholdi... qui... novit secreta Patrici...”, vagyis a szent Patrik-barlang titkait.

³ Posonyi E., 1942. és Félice Ph., 1906. nyomán.

^{3a} Ez a téri templomra vonatkozik, Mezey L. szíves tájékoztatója szerint.

⁴ Posonyi E., 1942. és Félice Ph., 1906. nyomán.

⁵ Posonyi E., 1942. és Voigt M., 1924. nyomán.

⁶ Vö. Löhmman O., 1960.

⁷ „Megölő Istefán” és változatai: Berze Nagy J., 1957. 757** sz., valamint európai társai: Andrejev N. P., 1927.

⁸ „Wie wir sehen, ist die am meisten verbreitete (normale) Form unseres Auftretens den Franzosen und Bretonen ganz unbekannt, fast ebenso unbekannt auch den Magyaren; auch bei den Deutschen und den Tschechen ist die Form nicht besonders stark vertreten. ... am häufigsten kommt sie bei den Polen, Ukrainern und Grossrussen vor“ (Andrejev N. P., 1927. 103. l.). „Logisch muss man natürlich einen engen Zusammenhang zwischen den beiden Höllenszenen annehmen, ... die westlichen Varianten (die französischen, bretonischen, deutschen) sowie die magyarischen, litauischen und slovenischen kennen einen derartigen Zusammenhang gar nicht oder fast gar nicht während er in den polnischen, grossrussischen, weissrussischen und ukrainischen bestimmt vorwiegt“ (Andrejev N. P., 1927. 108–109. l.). Ennél nem sokkal több kapcsolja az oroszát a nyugati formához.

⁹ Diószegi V., 1958. 297–303. l.

¹⁰ L. Diószegi V., 1958. 299. l. és a mellette levő térképet.

¹¹ Schiefner A., 1859. XV. sz., 365–368. sor.

¹² Schmidt I. J., 1839. 283–287. l. „Gesser's Fahrt in die Unterwelt um seine Mutter zu befreien.”

¹³ Potanin G. N., 1883. IV. 617–618. l., a 181. sz.-ban.

¹⁴ Potanin G. N., 1883. IV. 135. sz., 481–484. sor. Ezt a szöveget már Potanin G. N. is kapcsolatba hozta a Madej-mesével, de Andrejev N. P. szerint, aki csak mellékesen említi, és alig ismeri a pokoljárás irodalmát, mindössze csak általános jellegű egyezéstről van szó. Ö természetesen nem tud az összekötő kapocsról, Tar Lőrinc verses és prózai mondájáról. Különben Potanin G. N.-től csak a Madej rabló külön motívumaira emlékeztető szövegeket említi.

¹⁵ Kriza J., 1911. 163–170. l. Az idézet a 165–168. l.-on.

¹⁶ Horger A., 1908. 85–96. l. Az idézet a 87–89. l.-on.

¹⁷ Kálmány L., 1914. 172–177. l. 25. sz. Az idézet a 175–176. l.-on.

^{18a} Berze Nagy J., 1940. II. 539. l. 13. sz.

¹⁸ Arany L. – Gyulai P., 1872. 376–382. l. Az idézet a 380–381. l.-on.

¹⁹ Ethn., XXXIII. 1922. 81. l., Gönczi F., 1948. 300. l. 6. sz.; Banó I., 1942. 189. l. 29. sz. Berze Nagy J. hatodik változatként egy távolabbi variánst közöl kéziratból. A típushoz hozzáfűzi, hogy keleti, vallási képzetekben gyökerezik, de sem indoklást nem ad, sem párhuzamokra nem utal (Berze Nagy J., 1957.).

²⁰ Nyr., XVI. 1887. 377–380. l. Szolnok-Doboka megyéből. A 15–20. jegyzetben említett meséket l. Berze Nagy J. kivonatában is: A magyarság néprajza², III., 262–263. l.

²¹ Ilyen variáns jelenséget állapít meg Andrejev N. P. is a Madej-mese keleti rokonságával kapcsolatban: „Natürlich können wir in der mongolischen Erzählung eine zufällig entstellte Variante der Madejlegende erblicken, ... doch spricht folgendes Bedenken dagegen: die palästinensisch-arabische..., die kabyliche..., und die mongolischen Legenden scheinen zusammen genommen auf die Existenz eines festen Erzählungsschemas hinzudeuten, ... vorläufig aber ... müssen wir mit der Wahrscheinlichkeit rechnen, dass wir hier sozusagen eins der möglichen Vorstadien der Madejlegende vor uns haben, nicht aber diese Legende selbst; mit anderen Worten: unter der Hauptquellen der echten Madejlegende kann eine Erzählung gewesen sein, die unserer mongolischen „Variante“ in Schema und Inhalt sehr ähnlich war, ohne dass sie mit letzterer durchaus genetisch verwandt gewesen zu sein braucht: sie konnte auch selbständig auf analogem Wege aus analogen Materialien entstanden sein“ (Andrejev N. P., 1927. 260–264. l.).

Irodalom

Andrejev N. P., 1927.

Die Legende vom Räuber Madej. Helsinki, 1927.

Arany L. – Gyulai P., 1872.

Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből. Pest, 1872.

Banó I., 1942.

Baranyai népmesék. Budapest, 1942.

Barta J. – Klaniczay T., 1951.

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. Budapest, 1951.

Berze Nagy J., 1957.

Magyar népmesetípusok. I–II. Pécs, 1957.

Berze Nagy J., é. n.

Mese. A magyarság néprajza. 2. kiad. III. k. 226–89. l. Budapest, é. n.

Berze Nagy J., 1940.

Baranyai magyar néphagyományok. I–III. Pécs, 1940.

Diószegi V., 1958.

A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest, 1958.

Félice Ph. de, 1906.

L'autre monde. Mythes et légendes. Le purgatoire de Saint Patrice. Paris, 1906.

Gönczi F., 1948.

Göcsej népköltészete. Zalaegerszeg, 1948.

Horger A., 1908.

Hétfalusi csángó népmesék. Budapest, 1908.

Horváth J., 1953.

A reformáció jegyében. Budapest, 1953.

Kardos T., é. n.

Középkori kultúra, középkori költészet. Budapest, é. n.

- Kálmány L., 1914.
 Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye. Budapest, 1914.
- Kriza J., 1911.
 Vadrózsák. 2. kiad. II. rész. Budapest, 1911.
- Löhmann O., 1960.
 Die Entstehung der Tannhäusersage. Fabula, III. Berlin, 1960. 224—53. 1.
- Posonyi E., 1942.
 A Tar Lőrinc-monda és a Szent Patrik purgatóriumi víziók keletkezése. Magyarországtudomány, I. Budapest, 1942. 26. és 195. l.
- Potanin G. N., 1883.
 Ocserki Szevero-Zapadnoj Mongolii, IV. Materiali etnograficeszkje. Sz. Peterburg, 1883.
- Schiefner A., 1859.
 Heldensagen der Minussinschen Tataren. St. Petersburg, 1859.
- Schmidt I. J., 1839.
 Die Thaten Bogda Gesser Chan's, des Vertilgers der Zehn Übel in den zehn Gegenden. Eine ostasiatische Heldensage, aus dem Mongolischen übers. St. Petersburg—Leipzig, 1839.
- Voigt M., 1924.
 Beiträge zur Geschichte der Visionenliteratur im Mittelalter. Palaestra 146. Teil I: Visio Lazari. II: Die Visionen des Ritters Georg aus Ungarn. Leipzig, 1924.

LAJOS VARGYAS

Östliche Parallelen zu der Höllenfahrt von Lőrinc Tar

Lőrinc Tar war ein hochadeliger Hofmann und beliebter Held am Hofe des Königs Sigismund (1368—1437), der die Höhle St. Patrick in Irland 1411 besuchte. Ein Protokoll ist von ihm erhalten, das er selbst über seine Visionen in der Hölle — „über seine Höllenfahrt“ — diktiert hatte. Seine Höllenfahrt wird in einem lateinischen Gedicht aus dem 16. Jahrhundert und auch in einem ungarischen Gedicht gleichfalls aus dem 16. Jahrhundert erwähnt, das letztere ist in den Schlussteil einer gereimten Chronik des ungarischen Dichters Sebestyén Tinódi Lantos mit dem Titel „Chronik des Königs und Kaisers Sigismund“ (erschieden im Jahre 1574) eingefügt. Im Gedicht, in dem sich der Dichter auf eine frühere Überlieferung beruft, handelt es sich um die Höllenfahrt des Lőrinc Tar, der dort das glühende Bett des Königs Sigismund gesehen hat, das von Hochadeligen und von hohen Geistlichen gehalten wurde, die sich gegen die Armen verfehlt haben; er sah die mit Sigismund sündigenden Weiber und die Königin Elisabeth. Der Ritter erzählte dem König all dies, der — damit sein Bett der Hölle entkomme — eine Kirche gründete, die er mit grosser Pracht ausstatten liess.

Noch vor Lőrinc Tar besuchte ein anderer Ungar, György Krizsafánfi, ein Ritter des ungarischen Königs Ludwig des Grossen (1342—1362) die Höhle von St. Patrick, dessen Visionen in einer langen Legende erhalten sind, die wahrscheinlich von einem Augustiner Mönch aus Süd-Frankreich zusammengestellt wurde. Den Visionen der zwei ungarischen Ritter während ihrer Höllenfahrt liegen die Legenden der Höhle St. Patrick (hauptsächlich eine sehr volkstümliche Legende eines Oenus-Ritters der Sage) und andere, mittelalterliche, jenseitige Visionen zugrunde. Es gibt aber einige Züge der Visionen der zwei Ungarn, die in anderen Visionen nicht vorkommen, oder die nicht besonders betont werden. In beiden ungarischen Legenden befinden sich folgende Motive im Vordergrund: sie sehen ihre nächsten Angehörigen, Freunde, Hausleute auf dem Jenseits wieder, sie erkundigen sich nach ihrem Schicksal, sie bemühen sich, sie von ihren Leiden zu befreien, sogar besuchen sie „das Jenseits im Auftrage ihrer Herren“, um näheres über ihr Schicksal zu erfahren. Das hat Lőrinc Tar durch den irischen königlichen Notar ins „Protokoll“ seiner Visionen eintragen lassen.

Nach diesen Elementen wird vom Verfasser in den ungarischen Überlieferungen gesucht. Zunächst untersucht er die Märchen, auf die durch die frühere Literatur aufmerksam gemacht wurde: auf den Typ des Räubers Madej (s. N. P. Andrejev, FFC 22. No. 69), der als in ganz Europa verbreiteter Märchentyp gilt, und wenn auch die obigen charakteristischen Motive darin nicht vorhanden sind, verdient er doch von gewissem Gesichtspunkt aus unsere Aufmerksamkeit. In dieses Märchen wurde das Motiv der Höllenfahrt aus mittelalterlichen Visionen übernommen, wozu noch andere Legenden-Motive (z. B. der bekehrende grosse Sünder und das dem Teufel versprochene Kind) geknüpft wurden. Die zwei ersteren der drei Motive sind auch im ungarischen Gedicht aus dem 16. Jahrhundert vorhanden. Das Motiv des *glühenden Betts* ist auch im Gedicht enthalten, was als Hauptkennzeichen des *mittleren Typs* unter den Gebietsuntergruppen des Märchens (Polen, Tschechoslowakei, Ungarn und ihre unmittelbare Umgebung) von N. P. Andrejev dem westlichen und östlichen Typ gegenüber angesehen wird. N. P. Andrejev ist der Ansicht, dass dieser Märchentyp

als sekundärer Typ des westlichen Typs in Polen zustande kam. Nach der Meinung von L. Vargyas erinnert dagegen das Verbreitungsgebiet dieses mittleren Typs sehr an das Verbreitungsgebiet einzelner Balladen von französischer Herkunft, die von Ungarn ihren Ausgang hatten. Diese Tatsache, sowie die ungarischen Lieder aus dem 16. Jahrhundert und ihre enge Verbindung mit früheren ungarischen Visionen (mit den „Protokollen“ von György Krizsáfanfi und Lőrinc Tar), die unmittelbare Beziehung dieser Visionen zu den Legenden der mittelalterlichen Höllenfahrt ermöglichen die Annahme, dass sich der mittlere Typ des Räubers Madej bei dem Ungartum entfalten dürfte.

Nähere Zusammenhänge mit den ungarischen Legenden lassen sich im ungarischen Volksglauben entdecken, wo die Weise der Ekstase und „Totensicht“ auch heute noch lebt, dass sich die Seele dazu befähigter Menschen im Traume ins Jenseits begibt, wo sie sich mit Seelen der Verstorbenen treffen, und etwas von ihrem Schicksal oder vom Schicksal der Erdenmenschen erfahren, was sie den Auftraggebern nach dem Erwachen mitteilen. Lőrinc Tar benutzt den Ausdruck im Protokoll: „Raptus fui extra corpus...“, der mit der sprachlichen Form vollkommen übereinstimmt, die im nördlichen ungarischen Volksgebiet (bei den Paloczen) bekannt ist.

Die Parallelen der zwei ungarischen Höllenfahrten sind auch in der sibirischen (altaisch-türkischen und mongolischen) Epik vorhanden. Der Held oder die Heldin steigt dem Bruder oder der Schwester, dem Vater, dem zu gebährenden Kind zuliebe oder im Auftrage einer Person ins Reich von Erlik hinab. Die bezüglichen Teile der sibirischen Epik (s. die Werke von G. N. Potanin, A. Schiefner, den Gesang des Khans Bogda Gesser) weisen fast genau übereinstimmende Entsprechungen der ungarischen Märchen auf, was einem besonders bei dem Typ auffällt, der im europäischen Märchentyp ganz und gar fehlt (J. Berze Nagy, No. 758). In diesen Märchen finden wir alle charakteristische Szenen und Züge, die in den sibirischen epischen Liedern vorkommen, wundervolle Visionen, Busse und Symbol: die dialektische Entsprechung, die zwischen dem auf der halbschürigen Wiese weidenden, glattigen Vieh und dem auf der fettigen Weide klapperdürren Vieh besteht, das Beispiel der zankenden Eheleute und des aus Wasser Milch schöpfenden Weibes. Dem Menschen mit halbem starkem Körper und dem Menschen mit ganzem schwachem Körper entsprechen im ungarischen Märchen ein Vogel mit schwierigem Körper, unter dem der Grashalm nicht biegt, und ein Vogel mit kleinem Körper, unter dem der Baumzweig bricht. Als gemeinsames Motiv gilt, dass die Seelen der verstorbenen Kinder als piepsende Vögel auf einem Baumzweig erscheinen.

Die auffallenden und bis auf Einzelheiten bestehenden Übereinstimmungen der ungarischen Märchen mit den sibirischen epischen Liedern beweisen, dass irgendwelche Form der sibirischen Höllenfahrt lange Zeit bei den Ungarn lebendig sein dürfte, wobei natürlich eine Mischung mit christlichen Elementen vor sich ging. Die türkisch-mongolischen Höllenfahrten, die eigentlich als epische Niederschläge der Schamanenzeremonie und des schamanistischen Weltbildes gelten, bieten eine Erklärung für die sonderbaren Motive der ungarischen Höllenfahrten, und gleichzeitig auch für die Frage, warum das Ungartum so regen Anteil an dieser christlich-europäischen Überlieferung nahm: weil sein aus dem Osten mitgebrachte geistige Überlieferung eine gewisse Verwandtschaft aufwies. Der Verfasser weist auch darauf hin, dass gewisse Erscheinungen der Folklore, die auf dem Gebiete der westlichen-östlichen Überlieferungen als Varianten vorkommen, nur durch weit reichende Anwendung der vergleichenden Methode zu deuten sind.

PROPP V. J.

Az orosz agrárrítusok tanulmányozásának módszerei

1.

Az agrárrítusok és a hozzájuk kapcsolódó népköltészeti megnyilatkozások bonyolult jelenségként állnak a népelet kutatója előtt. Ezeknek a szokásoknak az alaprétegei igen archaikusak. Az ősi rétegek későbbi rárétegződésekkel keverednek, amelyek gyakran az eredeti népi és a kívülről származott elemek egyesüléséből jönnek létre. Az idetartozó rítusokra erősen rányomta bélyegét az egyház. Más népektől is sok minden került át a rítusokba. Éppen ezért tanulmányozásuk nagy érdeklődésre tarthat számot a történeti etnográfia és a folklór szempontjából.

Az idetartozó rítusokkal foglalkozó munkák száma elég nagy. Már eddig igen terjedelmes és értékes anyagot gyűjtöttek össze, s elhangzott ezzel kapcsolatban több különböző feltételezés, felmerült néhány teória. De a rítusoknak még nincs olyan magyarázata, amely a modern tudomány követelményei szempontjából kielégítene bennünket.

Ennek a körülménynek az az oka, hogy mindmáig nem dolgozták ki a tanulmányozás módszerét, nem vetették fel az idetartozó módszer kérdését, jóllehet ennek igen fontos, sőt talán döntő jelentősége van a rítusok tanulmányozásánál és magyarázatánál. Éppen ezért hasznos visszapillantunk mindarra, amit eddig e téren végeztek, majd megkíséreltem az eddig alkalmazott módszereknél egy tökéletesebb felvetését.

Az eddigi módszerek közül természetesen csak néhányat foglalkozhatunk, s áttekintésemet is csak az orosz, illetőleg a szovjet tudomány törekvéseire korlátozom. A kritikai áttekintésnél foglalkoznom kell olyan munkákkal is, amelyek a rítusok, a szokások tágabb területét tárgyalják.

Az orosz parasztság szokásai felé a XIX. század harmincas éveiben fordult a figyelem. Idevonatkozóan az első nagyobb munka Sznyegirev I. M. tollából került ki.¹ Sznyegirev I. M.-et a nagy orosz folkloristák között tartják számon. Politikai felfogásában szélsőségesen reakciós beállítottságú volt. Fenti munkájának a tendenciáját már az is mutatja, hogy azt Uvarovnak, a reakciós népművelési miniszternek ajánlotta, aki a nép egységének jel-szavával az abszolutizmust, a pravoszlávizmust terjesztette. Sznyegirev I. M. naplójából is a forradalmakat, a népi megmozdulásokat elítélő magatartás tükröződik. A nép életében, hagyományaiban olyan állandó tényezőket keresett, amelyeket szembe lehet állítani a változást követelő tendenciákkal.² Mindezek ellenére Sznyegirev I. M. könyve az orosz paraszti rítusokról nél-